

летуштва (1917-1920) // Військово-історичний альманах. – 2002. – №2.
 17. *Центральный державный архив вищих органів влади та управління України. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 17.*

О.М. Тараненко

АГРАРНА ПОЛІТИКА П. СКОРОПАДСЬКОГО У ВИСВІТЛЕННІ ЗАРУБІЖНОЇ УКРАЇНІСТИКИ (1920 – 1939 рр.)

Одним із наріжних каменів внутрішньо-економічної політики П. Скоропадського була аграрна політика, яка зачіпала інтереси багатомільйонного українського селянства у його прагненні користуватися землею. Як серед сучасників, так і серед наступних поколінь науковців, громадських діячів, вона не мала однозначної оцінки. Суспільно-політичний розвиток України постреволуційного часу обумовив специфіку еволюції української історичної науки. Вона полягала в її поділі на радянську та зарубіжну. Причому якщо широка громадськість могла без особливих перешкод вільно знайомитися з напрацюваннями першої, то значно складніше було ознайомитися з роботами зарубіжних українських істориків, у яких висвітлювалися різні аспекти аграрної політики П. Скоропадського. З 1990-х рр. у цьому плані відбулися кардинальні зрушення на краще. Науковці, всі, хто цікавиться історією України, мають змогу вільно працювати з доробками зарубіжних українських вчених, що стосуються аграрної політики гетьмана. З огляду на це, на наш погляд, значний науковий інтерес викликає те, як аграрна політика П. Скоропадського представлена в зарубіжній україністиці. Окремі фрагменти, які тією чи іншою мірою стосуються обраної нами теми, знайшли своє відображення у сучасній українській науково-історичній літературі. Однак публікації, в якій ця тема була б предметом самостійного вивчення, поки що немає. Автор статті ставить за мету проаналізувати те, як у зарубіжній україністиці представлено аграрну політику П. Скоропадського. Отже, об'єктом вивчення є аграрна політика П. Скоропадського, а предметом – її висвітлення зарубіжною україністикою.

Українська наукова еміграція була невід'ємною складовою української політичної еміграції і здебільшого складалася з людей, тією чи іншою мірою причетних до подій 1917 – 1920 рр. Як правило, вони мали більш-менш чітку політичну позицію і майже завжди – партійну належність. Масштабів соціально-політичного явища еміграція, на думку дослідників, набуває приблизно з середини 1919 р. [7, 26; 10, 18].

В першій половині 1920-х рр. остаточно визначилися також центри української наукової еміграції історико-політичного напрямку. Найбільш помітним із них була Прага, де з 1921 р. функціонує Український Вільний Університет. Підтримка уряду Т. Масарика, який проводив політику слов'янської консолідації, створила досить сприятливі умови для розквіту цієї установи. Тут працювали В. Старосольський, Д. Дорошенко, С. Дністрянський, С. Шелухін.

У Відні функціонував створений у 1919 р. заходами М. Грушевського Український Соціологічний Інститут. Сюди прибули колишні діячі Центральної Ради, лідери УПСР: П. Христюк, М. Шаповал, М. Шраг, один з

провідних українських соціалістів-федералістів І. Фещенко-Чопівський. Деякий час тут працював і В. Липинський.

Головним науковим осередком українського консерватизму був Український Науковий Інститут у Берліні, заснований з ініціативи П. Скоропадського у листопаді 1926 р. Директором інституту був Д. Дорошенко, згодом – І. Мірчук. В. Липинський тут завершив свої "Листи до братів-хліборобів".

Українська міжвоєнна зарубіжна історіографія проблеми творилася головним чином навколо цих наукових і суспільно-політичних центрів.

В зарубіжній українській історіографії приділено значну увагу соціально-економічному розвитку України за часів Гетьманської Держави, хоча із всього спектру цієї проблематики найбільшу зацікавленість дослідників викликають власне соціальна політика уряду та його кроки в аграрній сфері. Це цілком закономірно: питання суспільного миру та сільськогосподарського реформування для України тоді були найважливішими з внутрішніх питань і з ними були пов'язані ключові події в її тогочасній історії.

Загалом, на нашу думку, можна говорити про два головні напрями міжвоєнної української зарубіжної історіографії історії Української Держави 1918 р.: республіканський, державницько-консервативний.

Говорячи про перший напрям (республіканський або УНРівський), варто зазначити, що його представники в еміграції гуртувалися, зокрема, навколо уряду УНР в екзилі та Українського Соціологічного Інституту у Відні. Ідейними лідерами цього історіографічного напрямку були представники українських соціалістів (В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал, І. Мазепа).

Інший напрям в українській зарубіжній історіографії можна назвати державницько-консервативним (враховуючи загальні теоретичні засади, на яких він базувався), або гетьманським (якщо брати до уваги форму, у якій мислилося практичне втілення політичного ідеалу представників національного консерватизму). Підвалини цього історіографічного напрямку було закладено насамперед політичними однодумцями П. Скоропадського (Д. Дорошенко, С. Шемет, Х. Лебідь-Юрчик та ін.).

"Відродження нації" В. Винниченка – одна з найяскравіших робіт у міжвоєнній історіографії теми. Вона, власне, не претендує на науковість і за формою є скоріше причинками, або ж серією нарисів. Згадана вище праця цінна насамперед як історичне джерело, оскільки авторські оцінки та висновки цілком довільні і не мають достатнього обґрунтування. Варта уваги вона й тому, що у "Відродженні нації" пропонується досить чітка періодизація визвольних змагань 1917-1920 рр. [1, 16]. Варто зазначити, що запропонована В. Винниченком періодизація була повторена цілою низкою дослідників.

В. Винниченко був дуже категоричний у своїх оцінках Гетьманату. Він сформулював негативні висновки щодо суті політики Української Держави. Особливо осудливо В. Винниченко ставився до аграрної політики Гетьманату. Так, у своїй праці він зауважував, що гетьман хотів "спертися на клас дрібних власників", але в той же час "не хотів покривати велику аграрну буржуазію" [1, 26]. Особливо яскраво В. Винниченко змальовує ситуацію

на селі, де "усі закони, всі здобутки в аграрній сфері було розтопано з глумом, з прокляттям... кожне село, кожна селянська хата були обкладені контрибуціями, розмір яких встановлювався самими поміщиками" [1, 47]. Підсумовуючи, В. Винниченко зазначає, що саме невдала політика в аграрній сфері призвела до ворожого ставлення селянства до Української Держави.

Типовим продуктом міжвоєнних часів є також ґрунтовні "Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр." П. Христюка, які, залишаючись високоцінною збіркою документів і матеріалів, однак навряд чи витримують критику як наукове дослідження. В опублікованій в 1921 р. роботі він, зокрема, детально охарактеризував склад і роботу земельних комісій часів Гетьманату. Критикуючи тимчасовий закон від 14 червня 1918 р. про купівлю та продаж землі, виділяв ряд його недоліків. Серед них – відсутність положень про примусовий викуп землі та про встановлення цін на землю [11, 98].

За його словами, славнозвісний "земельний закон", ухвалений гетьманським урядом, залишався єдиною ознакою турбот генерала Скоропадського про селянство, коли не рахувати карних експедицій. Характеризуючи земельну реформу, дослідник говорить про неї як про "зайву, некорисну і небезпечну". На думку автора, всяке примусове перерозподілення земель буде зайвим, оскільки негайне значне збільшення земельного фонду призведе тільки до того, що він буде лежати невикористаним. Примусове перерозподілення некорисне, бо передбачає збільшення землекористування не тільки тих, що вміють хазайнувати, а поголовно всіх. Мало того, заходи примусового перерозподілення землі ще й небезпечні, позаяк вони порушують принцип приватної власності [11, 103-104].

З наведеного вище є очевидним, що автор ставить собі за мету висвітлити режим П. Скоропадського з негативного боку, він нехтує, по-перше, розглядом цілих напрямів позитивної, конструктивної діяльності цього режиму, а, по-друге, політичної ситуації, в якій йому довелося діяти і робити, можливо, якісь вимушені кроки. Іншими словами, в роботі відсутній цілісний і зважений виклад подій, а тому до неї слід відноситись критично. Втім цінність "Заміток і матеріалів..." П. Христюка полягає, головним чином, у її об'ємній джерельній базі. Правдивість своїх тверджень автор доводить наведеними в тексті документами, матеріалами преси, цифрами та фактами, що правда, в багатьох випадках це виглядає непереконливо.

Однозначно негативно діяльність Гетьманської Держави в аграрній сфері оцінює М. Шаповал у праці "Велика революція і українська визвольна програма". Дослідник називає гетьманщину диктатурою і страшним ворогом українського народу. На його думку, ця диктатура тимчасово використовувала слова "Українська Держава" для відновлення через Україну єдиної-неділимой монархічної Росії. За словами автора, "законом від 8 липня 1918 р. "Про боротьбу з розрухою в сільському господарстві" в Україні знову було встановлено кріпацтво: селян змушували силою обробляти панські землі" [12, 117-118].

В цілому ж робота присвячена висвітленню й оцінці подій доби Центральної Ради й Директорії. Разом із тим, характеризуючи жанрову структуру згаданої вище праці, на нашу думку, її слід віднести до ідеологічно-пропагандистської групи. До роботи слід ставитись критично, враховуючи чітку політичну позицію і партійну належність автора (як відомо, М. Шаповал був соціалістом-революціонером).

Цікавою, в плані висвітлення життєвого й творчого шляху П. Скоропадського, є праця С. Доленги "Скоропадщина", видана у Варшаві в 1934 році. В ній автор посилається здебільшого на мемуари та спогади учасників революційного руху 1917-1921 рр. в Україні. Дослідник негативно оцінює діяльність гетьманського уряду у внутрішній сфері. За його словами, "Скоропадщина є відлам російського імперіалізму, вона підшивається під ідеологію українського монархізму [2, 52]. С. Доленга звинувачення у розправах над селянами великих землевласників та німецько-австрійських загонів покладає на міністра земельних справ В. Колокольцева [2, 52].

Разом із тим, виходячи із сучасних методологічних підходів, нових можливостей в опрацюванні архівних матеріалів, є підстави стверджувати, що згадана вище праця не витримує об'єктивно-наукової критики. Тому, на наш погляд, її цінність полягає в тому, що її можна зарахувати до мемуаристики.

Певне висвітлення особливостей аграрних перетворень у роки революції знайшли у двотомнику члена УСДРП, колишнього прем'єр-міністра УНР доби Директорії І. Мазепи "Україна в огні і бурі революції 1917-1921". Значну частину його роботи присвячено подіям 1917-1918 рр. Вирішення аграрного питання на урядовому рівні автором зводиться до висвітлення міжпартійної боротьби, а невдачі державотворчої діяльності пояснюються селянським характером української нації [4, 59]. Описуючи аграрні відносини в Україні в період Гетьманату, І. Мазепа згадує лише негативні моменти діяльності Української Держави в аграрній сфері. Так, зокрема, автор згадує про діяльність карних експедицій, а також про примусову працю селян в господарствах великих власників. Проте варто зазначити, що дослідник використовує при цьому широку документальну базу. На його думку, тимчасовий закон про продаж-купівлю землі від 14 червня 1918 р. "фактично залишав справу у тому стані, в якому вона була за царського режиму" [4, 61]. Говорячи про жанрову структуру, згадана вище праця, на нашу думку, належить до мемуаристики.

У 1930-ті роки зарубіжна україністика поповнюється дослідженнями, автори яких позитивно оцінювали правління П. Скоропадського загалом та його аграрну політику зокрема. Детальний аналіз аграрної політики П. Скоропадського вміщено у роботі Самовидця "Гетьман Павло Скоропадський та земельне питання". У ній, зокрема, подано порівняльний аналіз законодавчої бази з аграрного питання Центральної Ради та Гетьманату, а також, із залученням широкої документальної бази, проаналізовано реформу в Українській Державі. Метою реформи, за словами дослідника, "Повинно бути постачання малоземельним селянам і козакам України землі з земельного фонду і утворення дрібних, але економічно здорових селянських і козацьких господарств" [9, 6]. Підсумовуючи, дослідник приходить до висновку, що заходи П. Скоропадського

на селі мали б зробити Україну сильною, цвітучою державою селян-хліборобів [9, 6].

Окреме місце в діаспорних дослідженнях проблеми посідає ґрунтовна "Історія України" Д. Дорошенка. Ця робота – переконлива спроба комплексного дослідження та викладу історії Української Держави. Автор поставив собі за мету охопити всі основні аспекти проблеми, зібрати і систематизовано подати якомога більшу кількість фактичного матеріалу та джерел. Для нас праця Д. Дорошенка і сьогодні є цінною. За діапазоном проблемно-тематичного охоплення і кількістю закумульованого в ній фактичного матеріалу, джерел та документів вона поки що немає аналогів у науково-історичній літературі з історії Української Держави 1918 р. Так, зокрема, в роботі подано тексти законів від 27 травня 1918 р. ("Закон про права на врожай 1918 р. на території Української Держави" від 14 червня 1918 р.) ("Закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями" від 8 липня 1918 р.) ("Тимчасового закону про міри боротьби з розрухою сільського господарства") [3, 198-202]. Я. Пеленський вдало визначив роботу Д. Дорошенка як "своєрідну енциклопедію" гетьманського періоду [6, 6].

Праця містить цікавий фактологічний матеріал про суспільно-політичне становище в Україні, спогади керівних діячів. Проте Д. Дорошенко висвітлює лише основні кроки гетьманської Ради Міністрів, часто користуючись запозиченою (з не зовсім достовірних джерел) інформацією. Особливо, на нашу думку, слід звернути увагу на фактологічні неточності, що стосуються періодизації та діяльності аграрних комісій міністерства земельних справ Української Держави. Зокрема, не обґрунтовується документально теза про затвердження на початку листопада 1918 р. гетьманом П. Скоропадським законопроекту Міністра земельних справ В.М. Леонтовича [3, 202]. Однак таке твердження та інші головні висновки Д.Дорошенка по суті аграрних перетворень в Українській Державі було повторене рядом істориків, які загалом схвально оцінювали діяльність П.Скоропадського.

Відома сучасна дослідниця Л. Радченко вважає, що вищеназвана праця "може бути фундаментом для подальшого вивчення історії Української Держави загалом, та аграрної політики П.Скоропадського зокрема" [8, 70]. "Історія України" Д. Дорошенка, безумовно, дає панорамну і напрочуд докладну картину історії Української Держави. В цьому, на нашу думку, і полягає її головна цінність.

У рамках державницько-консервативного напряму історіографії проблеми звертає на себе увагу серія збірників "У роковини відновлення Української Гетьманської Держави 29 квітня 1918 р." (термін "відновлення" вжито згідно з теоретичними традиціями державницької історіографії), які виходили друком кожні десять років. У них обговорювалися біжучі справи гетьманського руху, теоретичні проблеми, публікувалися дослідження з історії Гетьманату. У міжвоєнний період було видано два таких збірники (відповідно у 1928 і 1938 рр.), причому перший з них являв собою відому роботу В. Липинського "Хам і Яфет", де він аналізує Українську Гетьманську Державу крізь призму своєї політичної доктрини, причому трактує її як найбільш конструктивний період національних визвольних змагань, коли було закладено духовно-ідеологічні,

політичні та економічні основи для побудови української класократичної монархії.

У збірнику 1938 р. вміщено дві докладні студії, присвячені вирішенню земельного питання в Українській Державі та розвитку її міжнародних відносин. Зокрема, стаття лідера Української хліборобсько-демократичної партії С. Шемета "Самостійність як нездійсненна ідея, як декларація, як державний чин". За словами цього автора, "гетьманство Павла Скоропадського повстало не з ідеологічного руху інтелігенції, чи другої верстви суспільства, а як відповідь патріотичної військової групи на вимогу і стихійний рух хліборобської класи, підтриманої всіма іншими верствами українського населення, котрі не хотіли соціалізму, а боролися за принцип власності" [13, 18-19]. Далі С. Шемет говорить про те, що селянство "це єдина поважна, реальна сила, на котрій тільки й міг опертися внутрішній порядок і оборона зі зовні Самостійної України [13, 19]. Ця робота відмінна від інших тим, що дослідник намагається проаналізувати вплив міжнародної ситуації на внутрішнє становище в Україні. Підсумовуючи С. Шемет зазначає, що єдиною державно-творчою силою "Великої України" є клас, що працює на землі. Ідею цього класу покликати до життя має гетьман [13, 24].

Дослідник М. Пасіка зі сторінок згаданого вище збірника позитивно оцінює діяльність Гетьманату в аграрній сфері. Зокрема, автор наголошує на тому, що земельна реформа була досить радикальна і викладає її зміст. За його словами, "закон Леонтовича в порівнянні з земельними законами інших держав був подібний лише до земельного закону в найбільш демократичному краю в цілому світі – в Новій Зеландії" [5, 75]. Таке твердження ми зустрічаємо і в згадуваній уже роботі Д. Дорошенка, який посилається при цьому на дослідження Лебідь-Юрчика.

Також він закликав звернутися до того позитивного, що, на його думку, було в аграрній політиці Української Держави: "Майбутній устрій в Україні буде найздоровіший тоді, коли поверне засаду, введена Гетьманською Владою, що основою цього устрою стануть середньо заможні, самовистарчальні індивідуальні господарства...отже витворення економічно здорової незалежної хліборобської верстви" [5, 77].

Отже, з наведеного вище, є підстави стверджувати, ця робота – спроба комплексного дослідження аграрної політики в Українській Державі. На нашу думку, автор об'єктивно висвітлює тему і тому робота заслуговує наукового визнання.

Таким чином, зміст міжвоєнної літератури, в якій хоча б якоюсь мірою висвітлено аграрну політику П. Скоропадського, визначає та принципова обставина, що у своїй основній масі вона була однією з форм політичної боротьби та ідейних пошуків в українській еміграції. Крім того, міжвоєнна історіографія творилася насамперед учасниками подій, що їх і змальовували. Саме тому характер вивчення теми обумовлювався не стільки відстороненим пошуком історичної істини, скільки політичним поглядом авторів, їхньою партійною приналежністю, суб'єктивною позицією.

За жанровою ознакою в роботах міжвоєнного періоду переважають мемуари, публіцистика, нариси, популярна пропагандистська література.

1. Винниченко В. Відродження нації. — К. — Відень, 1920. — Ч. III.
2. Доленга С. Скоропадщина. — Варшава, 1934.
3. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. — Т. 2. — Українська Гетьманська Держава 1918 року. — Нью-Йорк: Булава, 1954.
4. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921: В Зм. — Прага: Пробосм, 1942 — Т. 1: Центральна Рада — Гетьманщина — Директорія.
5. Пасіка М. Земельна справа в Українській Державі // За велич нації. У 20-ті роковини відновлення Української Гетьманської Держави. — Львів, 1938.
6. Пеленський Я. Передмова // Скоропадський П. Спогади. — Київ-Філадельфія, 1995.
7. Потульницький В. Історія української політології. — К.: Либідь, 1992.
8. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 рр. — Х.: Око, 1996.
9. Самовидець. Гетьман П. Скоропадський та земельне питання. — Чикаго, 1932.
10. Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. / НАН України. Ін-т соціології. — К.: Інтел, 1994.
11. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 років. — Т.3. — Відень: Український Соціологічний Інститут, 1923.
12. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928.
13. Шемет С. Самостійність як нездійсненна ідея, як декларація, як державний чин // За велич нації. — Львів, 1938.

**Наукові дослідження про
П.П.Скоропадського, представлені у
фондах наукової бібліотеки Черкаського
національного університету ім. Б.
Хмельницького (1999—2007 рр.)**

1. Богайчук, В. Діяльність політичних партій у сфері військового будівництва України в період гетьманату 1918 року / В. Богайчук // Політичний менеджмент. — 2005. — № 6. — С. 156—165.
2. Будков, Д. Міжнародна інформаційна діяльність за часів Української держави гетьмана П. Скоропадського / Д. Будков // Пам'ять століть. — 2003. — № 2. — С. 64—71.
3. Валігурська, І. Прихід до влади Павла Скоропадського у порівнянні з Європейською Реставрацією XVII—XX століть: історіософія проблеми / І. Валігурська // Київська старовина. — 2006. — № 5. — С. 42—49.
4. Гай-Нижник, П. Вихід України з російської рубльової зони у 1918—1919 рр. (державний, громадсько-політичний і фінансово-економічний аспекти реформи) / П. Гай-Нижник // Київська старовина. — 2005. — № 2. — С. 133—144.
5. Гай-Нижник, П. Власна канцелярія гетьмана Скоропадського. Додаток до статті: Штати Канцелярії / П. Гай-Нижник // Київська старовина. — 2004. — № 6. — С. 41—52.
6. Гай-Нижник, П. Ігор Кістяковський — "злий геній і дух" Гетьмана Скоропадського / П. Гай-Нижник // Київська старовина. — 2005. — № 1. — С. 161—172.
7. Гай-Нижник, П. Марія та Лізавета Скоропадські: нариси до історії українського Гетьманського руху / П. Гай-Нижник // Київська старовина. — 2006. — № 2. — С. 159—167.

8. Гай-Нижник, П. П. Грошова (емісійна) політика уряду української держави 1918 року / П. П. Гай-Нижник / Фінанси України. — 2007. — № 4. — С. 136—145.

9. Гай-Нижник, П. П. Фінансова політика уряду української держави гетьмана П. Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.): автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / П. П. Гай-Нижник ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2000. — 20 с.

10. Гай-Нижник, П. Проблема безробіття в Українській Державі 1918 року / П. Гай-Нижник // Пам'ять століть. — 2003. — № 2. — С. 72—77.

11. Горелов, В. І. Військово-політична діяльність П. Скоропадського та його роль у створенні Збройних Сил української держави (серпень 1886 — грудень 1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Київ. військ. гум. ін-т. — К., 1999. — 20 с.

12. Горелов, М. В. Липинський і П. Скоропадський. Розрив стосунків: причини і наслідки / М. Горелов // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Наукові записки : збірник. — К., 2004. — Вип. 26. — С. 169—176.

13. Грибоедов, С. В. Українська держава гетьмана П. Скоропадського: історіографічне дослідження: автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / С. В. Грибоедов; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2001. — 19 с.

14. Дорошенко, Д. Історія України 1917—1923 рр.: історична література. Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року / Д. І. Дорошенко; упоряд. К. Ю. Галушко. — К.: Темпора, 2002. — 352 с.

15. Жванко, Л. Основи політики Української держави у сфері охорони здоров'я та соціального захисту населення (квітень—грудень 1918 р.) / Л. Жванко // Київська старовина. — 2006. — № 2. — С. 63—75.

16. Жванко, Л. Уряд Павла Скоропадського і спроба подолання епідемій серед населення та біженців / Л. Жванко // Київська старовина. — 2005. — № 6. — С. 112—133.

17. Земзюліна, Н. І. Земельна політика П. Скоропадського в радянській та зарубіжній історіографії / Н. І. Земзюліна // Український селянин: зб. наук. праць / НАН України, Ін-т історії України НАН України, Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. — Черкаси, 2004. — Вип. № 8 : Спеціальний : Матеріали V Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. — С. 57—59.

18. Капелюшний, В. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917—1921 рр.): монографія / В. Капелюшний ; КНУ ім. Т. Шевченка. — К.: Олан, 2003. — 608 с.

19. Киридон, П. В. Освітня справа доби гетьманату (квітень — грудень 1918 року) в контексті сучасної вітчизняної історіографії української держави П. Скоропадського / П. В. Киридон // Історична пам'ять: наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. — Полтава, 2002. — Вип. 1—2. — С. 55—62.

20. Корновенко, С. В. Аграрні перетворення П. Скоропадського і А. Денікіна / С. В. Корновенко // Український селянин : Зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т історії України НАН України, Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. — Черкаси, 2004. — Вип. № 8: Спеціальний : Матеріали V Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. — С. 135-145.

21. Корновенко, С. В. Аграрні перетворення П. Скоропадського і А. Денікіна / С. В. Корновенко //